

DOMOKOS GYÖRGY–HAUSNER GÁBOR–VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben¹

Az átnézett mintegy 600 könyv- és könyvtárjegyzék, a több mint 2000, könyv birtoklására vonatkozó adat összesen 309 hadtudományi témájú könyvet tartalmaz.² Pontosabban 305 könyvet és 4 kéziratot. Ezekből egyelőre 209-et (67,6%) sikerült bizonyosan vagy csaknem bizonyosan azonosítani; 23 esetben (7,4%) bizonytalan az azonosítás, míg a maradék 77 tétel (25%) azonosítatlan maradt, a rendelkezésünkre álló címléírás általánossága és/vagy hiányossága miatt.

A 309 tétel legkevesebb 134 címet takar, ami azt jelenti, hogy minimum ennyi, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló mű ismeretével lehet számolni a 16–17. században Magyarországon, Erdélyt is beleértve.³ A könyvjegyzékek arról tanúskodnak, hogy az európai hadtudományi szakirodalom legjelesebb alkotásai rendre megjelentek a magyarországi gyűjteményekben, és nálunk is figye-

¹ Az 1750 előtti magyarországi hadtudományi nyomtatványok és kéziratok összegyűjtése és katalógusának elkészítése az OTKA Társadalomtudományi Kollégiumának támogatásával (T 019777) 1996-ban kezdődött a Hadtörténeti Intézet Hadtudományi Könyvtárában. A négy-évesre tervezett kutatási program első szakaszában a fennmaradt és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. sorozatban kiadott könyvkatalógusok vizsgálatát végeztük el, és az ezekben található hadtudományi műveket azonosítottuk és értékeltük. Ezeket egy saját fejlesztésű számítógépes adatbázisban dolgoztuk fel, amely lehetővé teszi a leírások minden fontos elemének visszakeresését. A katalógus és a program hozzáférhető a Hadtudományi Könyvtárban. Tanulmányunk e katalógus alapján készült. (Az első híradást az alaplistával I. HAUSNER–VESZPRÉMY 1996.) Munkánkban a Szegeden folyó könyvtártörténeti kutatások eredményeire támaszkodtunk. Külön köszönettel tartozunk Monok Istvánnak, az ebben nyújtott értékes segítségéért.

² Újfént hangsúlyozni kívánjuk, hogy elemzésünkben kizárólag a kiadott könyvlistákban fellelhető hadtudományi munkákat vizsgáljuk. A további kutatás feladata lesz a történeti Magyarország területén található jelentősebb könyvtárak 1750 előtti hadtudományi könyvanyagának számbavétele, az adatok kiegészítése az autopszia módszerével. Az általunk átnézett jegyzékeket tartalmazó kiadványok felsorolását lásd a Felhasznált irodalom és rövidítések c. jegyzékben az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* címszó alatt.

³ Az alább következő adatok – a köteteknek az egyes művek pontos meghatározását, tematikai besorolását lehetővé tévő kézbevételeig – nem tekinthetők véglegeseknek. Közlésüket mégis szükségesnek tartottuk, mert esetleges pontatlanságaik ellenére jelzik a nagyságrendeket és a magyarországi hadtudományi könyvanyag arányait.

lemmel kísérték a hadügyi fejlődés eredményeit.⁴ A történelmi körülmények, a császári-királyi udvar bécsi székhelye, a magyar arisztokrata udvarok kis száma, a Birodalmon belüli súlytalanságuk, az egyetemi és főiskolai rendszer hiánya, a hazai kiadású, illetve magyar nyelvű hadtudományi nyomtatványok számára túlságosan kis piac, mind közrejátszottak abban, hogy az ilyen irányú magyarországi igényt a külföldön nyomtatott kiadványok importja révén elégítették ki.

A művek keletkezési ideje alapján korszakba sorolható tételek döntő többsége az újkori hadtudományi irodalom képviselője: a 16. századból való 63 tétel, a 17. századból 128 tétel, végül a 18. századból 5 tétel. A könyvjegyzékekben 9 ókori auktor hadtudományi műve szerepel 40 előfordulással, a középkort viszont mindössze Böles Leó bizánci császár *Taktikája* képviseli, igaz ez öt könyvtárban is megvolt. A könyvjegyzékekben leggyakrabban előforduló szerzők: Hugo Grotius (21 tétel), Vegetius (18 tétel), Justus Lipsius (15 tétel), Georg Andreas Böckler (8 tétel), Joseph Furtenbach (8 tétel).

A könyvanyag nyelvi megoszlása a hazai kulturális viszonyokat tükrözi. A latin széleskörű használatának megfelelően a legtöbb hadtudományi munkát ezen a nyelven szerezték be (96 tétel). A városok etnikai összetételének is köszönhetően a legnagyobb kereslet ezt követően a német nyelvű nyomtatványok iránt nyilvánult meg (76 tétel), míg a jelentősebb arisztokrata, illetve vagyonsabb nemes gyűjtemény-tulajdonosok a latin mellett az olasz (50 tétel) vagy francia (13 tétel) nyelvűeket is megvásárolták. E helyzet gyökeresen különböző például a lengyelországitól, ahol a lengyel szerzők a hadtudományi szakmunkák sorát írták, illetve fordították nyugati nyelvekről.⁵

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi munkák tematikai megoszlása elgondolkodtató arányokat mutat. A művek három csoportra oszthatók: az elsőbe a legnagyobb számban előforduló erődítéstani, ostromtechnikai és tűzérési-pirotechnikai (134 tétel), a másodikba az elméleti kérdésekkel (pl. taktika, hadseregszervezés) foglalkozó munkák (68 tétel), a harmadikba pedig hadviselés legkülönbözőbb területeihez kapcsolódó jogi művek és szabályzatok tartoznak (54 tétel). Ezekon kívül néhány kötet a gyalogos és a lovas fegyvernemekről, a fegyverzet kezeléséről, a hadi orvoslásról, katonai matematikáról stb. szól.

⁴ Ez egybevág a magyar hadtörténetírás legújabb kutatási eredményével, amely szerint a 16. század második felében a Habsburgok révén Magyarország is részesévé vált a hadügy területén végbemenő fejlődésnek, az ún. „hadügyi forradalomnak” amelyet a hadseregek létszámának megnövekedése, a kézi lőfegyverek elterjedése és az új, olasz erődítési rendszer kiépítése jellemez. L. KELENIK 1988. és KELENIK 1991.

⁵ 1547-ben fordítanak le először olaszból lengyelre egy, némileg elavult művet (*Tűzérési titkok lovagok számára*). Marcin Bielski (†1575) 1569-ben Krakkóban adta ki nyomtatásban tűzéréssel is foglalkozó katonai kézikönyvét, 1599-ben pedig nyomtatásban is megjelent Stanislaw Laski (†1550) általános jellegű lengyel nyelvű katonai kézikönyve. Végül elegendő utalnunk a legkiválóbb lengyel tűzérési munka szerzőjére, a hazai gyűjteményekben is ismert Kazimierz Siemienowiczra (†1651), valamint az erődítéstani művéről híres Adam Freitagra.

Nézetünk szerint az első csoportban említett munkák túlsúlya az európai hadügyi fejlődésből és Magyarország sajátos helyzetéből fakad.

A 15. század közepétől alapvető minőségi változás kezdődött a tüzérség fejlődésében, majd ennek hatására a várépítészetben. Az átalakulásban döntő szerepet játszott VIII. Károly francia király 1494–95. évi, Itália elleni hadjárata.⁶ Ennek során a korábbiaknál sokkal mozgékonyabb, technikailag tökéletesebb francia ostromtüzérség⁷ gyors egymás utánban vette be a legerősebb itáliai várakat is.⁸ Erre a kihívásra válaszul a találékony olasz hadmérnökök – viszonylag rövid idő, néhány évtized alatt – egy újfajta várépítészeti eljárást fejlesztettek ki. Ennek korai változatát utóbb óolasz, a későbbit pedig újolasz rendszernek nevezték el.⁹ Ez a rendszer, hibái ellenére, az 1530-as évek közepétől kezdődően Európa-szerte elterjedt.¹⁰ Az olaszok „helyzeti előnyüknek” köszönhetően, a 16. században uralták az erődépítészetet.¹¹ A 16–17. század fordulójára azonban, elsősorban a sok ostromot hozó spanyol–németalföldi háború (1566–1648) hatására, megtört az itáliaiak „monopóliuma”. A 17. századi háborúkban már többségében németalföldi, német és francia mérnökökkel találkozunk. Azonban ők is, szinte kivétel nélkül, az itáliaiak által teremtett alapokra támaszkodtak, miként a 17. század vége két legnagyobb hatású várépítője, a francia Vauban marsall és a németalföldi Coehoorn.¹²

Az erődépítészet nagy lendületet vett fejlődése persze nem maradt hatástalan a tüzérségre és főként az ostromtechnikára, hiszen e területek között szoros összefüggés és kölcsönhatás állt fenn. Nem véletlen tehát, hogy sok erődítési szakmunka foglalkozik a tüzérséggel, ostromtechnikával és viszont. A tüzérség területén javult az öntéstechnológia, a lőpor minősége, a célzás pontossága, a mozgékonyosság, hogy csak a legfontosabbakat említsük.¹³ Velencében már 1526-ban tüzériskolát hoztak létre.¹⁴ Az ostromtechnikában az aknaharc megjelenése mellett leglényegesebb elem az egyre növekvő szervezettség és rendszerettség (ezen belül a tüzérségé is), amely megsokszorozta a csapatok erejét. E folyamat a már említett Vauban marsall tevékenységében érte el csúcspontját.¹⁵

⁶ TAYLOR 1973. 129–133.; DUFFY 1979. 8.; PARKER 1988. 28–29.

⁷ SCHMIDTCHEN 1977. 141–143.; DUFFY 1979. 8., 13.

⁸ 1495 februárjában VIII. Károly csapatai Nápoly fontos határerődítményét, Monte San Giovanni vették ostrom alá. A francia tüérek 8 óra alatt rohamra alkalmas részt törtek, s a gyalogság el is foglalta a korábban egyszer már 7 évi ostromot is kiállt erősséget. DUFFY 1979. 9–11.

⁹ Erre, és általában a 16–17. századi erődépítészetre, ostromtechnikára és tüzérségre I. DOMOKOS 1986.

¹⁰ DUFFY 1979. 41.

¹¹ Pl. 1543-ban száz olasz dolgozott Luxemburg megerősítésén (DUFFY 1979. 45.); Antwerpen citadelláját Paciotto da Urbino építette 1567-ben (ZASTROW 1839. 54.).

¹² ZASTROW 1839. 137–138.

¹³ L. a 7. sz. jegyzetet.

¹⁴ DUFFY 1979. 14.

¹⁵ ZASTROW 1839. 209–222., 231–244.

Mindezeket a nagyszabású változásokat a katonai szakkönyvek számának növekedése kísérte.

Az ilyen jellegű szakkönyvek nagyobb számát az is magyarázza, hogy az erődépítéstudomány-ostromtechnika-tüzérség hármassága kívánta a katonától a legnagyobb szakértelmet, a legtöbb, legszerteágazóbb ismeretet, együttesen és külön-külön is. Ennek egy jelentős részét – a mindenkor szükséges gyakorlat mellett – a szakkönyvekből lehetett a leghatékonyabban és a leggyorsabban megszerezni.¹⁶ Továbbá ezek a területek képviselték a korban a „csúcstechnológiát”, s mint ilyenek, nyilván fokozottabb érdeklődésre tarthattak számot.

Mint említettük, a szakkönyvek tematikai arányai a korabeli Magyarország helyzetével is magyarázhatóak.

Buda eleste után (1541) a törökök meghódították az ország területének egyharmadát. A török hadseregnek a 16. század második felében a nyílt csatákban megmutatkozó harcászati fölénye miatt, s általában megfelelő keresztény mezei hadak hiányában, az oszmánok ismétlődő támadásait csak egy összefüggő, többretegű és többlépcsős várláncolat tudta feltartóztatni.¹⁷ E nagyszabású építkezések, a döntő súlyú stratégiai, hadszervezeti és pénzügyi kérdések mellett, számos technikai problémát vetettek fel. Minthogy ehhez helyben nem álltak rendelkezésre a megfelelő szaktudással rendelkező mérnökök, kőművesek és kőfaragók, az Udvari Haditanács olasz hadmérnököket hívott segítségül. A 16. század második felében Magyarországon dolgozó várépítők, az egy Daniel Specklét leszámítva, egyelőre úgy tűnik, mind olaszok voltak.¹⁸ Az előző időszak várépítési lendülete azonban a 17. századra lelassult, elakadt, néhány kivételtől eltekintve új erősségek nem épültek.¹⁹

A török elleni védekezéshez a várakat fel kellett szerelni megfelelő fegyverzetrel, főként tüzfegyverekkel. Eleinte inkább az ágyúk voltak túlsúlyban, de az idő múlásával mind nagyobb szerepet kaptak a kézi lőfegyverek.²⁰ A tüzértevékenység, amelybe az ágyúöntés, a lőporkészítés, a tüzes szerszámok és a külön-

¹⁶ Gondolunk itt pl. az erődítmények tervezéséhez szükséges geometriai és matematikai ismeretekre. A természettudományi és matematikai ismereteknek a hadviselésben játszott szerepét hazai földön elsőként a holland egyetemokről hazatért Apáczai Csere János fogalmazta meg 1653-ban, a gyulaféhvári akadémián tartott székfoglaló beszédében: „A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak. Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt.” APÁCZAI CSERE JÁNOS: *A bölcsesség tanulásáról*. In: *Magyar gondolkodók XVII. század*. Vál. és s. a. r. TARNÓC Márton. Bp., 1979. 618.

¹⁷ PERJÉS 1967. 360–364.

¹⁸ A Magyarországon dolgozó olasz várépítőkre l. PATAKI 1931. 98–132. A bécsi Kriegsarchiv rendkívül gazdag anyaga számos adattal támasztja alá e megállapítást.

¹⁹ Csak Lipótvár megépítését és Győr, Komárom, Gyulaféhvár átépítését említhetjük.

²⁰ KELENK 1988. 484–490.

böző lövedéktípusok gyártása is beletartozott, nagy szakértelmet igényelt.²¹ E feladatkört többségében németek töltötték be.²²

Végül pedig e várakat meg kellett védeni a törökök ostromaitól, vagy ha elvesztek, vissza kellett azokat foglalni. Ez felkészült, nagy gyakorlati tapasztalattal rendelkező parancsnokokat kívánt, akik nagyrészt szintén idegenek voltak.

A magyarországi helyzet rövid áttekintése alapján azt várhatnánk, hogy az eddig áttekintett könyvlistákban azonosított erődépítészeti szakmunkák többsége a 16. századi olasz mesterektől származik, s csak néhány a 17. századból. Pedig éppen fordított a helyzet.²³ A Magyarországra bekerült, Magyarországon ismertté vált csekély számú olasz mű közül a legkorábbi Jacopo Castriotto és Girolamo Maggi közös műve, amely Velencében, 1564-ben jelent meg.²⁴ Ebben Castriotto írta a tulajdonképpeni erődítéstani részt, míg Maggi klasszikus szerzőktől és a történelemből vett példákkal illusztrálta azt. A két építész az olasz rendszer korábbi, ún. óolasz változatát képviselte.²⁵ A 16. század második felében Magyarországon újonnan emelt vagy átépített erősségek szinte kivétel nélkül e módszer szerint készültek el,²⁶ ám hogy erre Castriottonak, vagy bárki másnak volt-e konkrét hatása, arról egyelőre semmilyen adatunk nincs.

Időben a következő Girolamo Cataneo, akinek két különböző munkája is megtalálható a könyvlistákban. Az első, korábbi, 1571-ben jelent meg Bresciában, a későbbi, mely magában foglalja az előzőt is, ugyanott 1584-ben.²⁷ Ez utóbbinak azonban csak egy része foglalkozik erődítéstannal, főként azonban ostromtechnikával és tábori erődítésekkel. Cataneot már az olasz rendszer későbbi, fejlettebb, ún. újolasz változata képviselőjének tartják, aki több ponton módosította az erődök alapformáját, jelentősen javítva védelmi képességüket.²⁸

²¹ A témakörre általában I. DOLLECZEK 1887.; SCHMIDTCHEN 1977.

²² Iványi 1928. 422–423. Jó például szolgálnak erre a különböző várinventáriumok, ahol olykor megnevezik az adott löveg öntőmesterét.

²³ Az egész további fejtegetés el nem hallgatható gyenge pontja, hogy csak azt tudjuk az adott művekről, mikor vették fel azokat egy könyvlistába, de azt nem, mikor kerültek az országba. Csak a 17. századi munkáknál tapasztalható viszonylag nem túl nagy késedelem alapján feltételezhetjük, hogy a 16. századiak esetében is csak hasonló mértékű időbeli csúszásról van szó.

²⁴ *Della fortificatione della citta ...* Velence, 1564. (L. Zsámboky 355–356.). ZASTROW 1839. 51.; JÄHNS I. 819.

²⁵ ZASTROW 1839. 51.; DE LA CROIX 1963. 41–42.

²⁶ L. erre nézve DOMOKOS, *Kézirat*.

²⁷ *Nuovo ragionamento del fabbricar le fortezze*. Brescia, 1571. (I. Magánkönyvtárak 2. 50.) *Dell'arte militari libri cinque*. Brescia, 1584. (I. *Lesestoffe* 1. 306., *Bibliotheca Zriniana* 229–230., fennmaradt példány, Brescia, 1608. évi kiadás). Ez utóbbi tartalmaz egy másik, szintén korábban megjelent művet: *Libro nuovo di fortificare*. Brescia, 1564. JÄHNS I. 819.

²⁸ Meg kell még említeni Alessandro Capobiancot, aki fontos tüzérségi traktátusa végén szentelt egy fejezetet a várépítészetnek: *Corona e palma militare di artigleria et fortificationi*. Velence, 1598. (I. *Bibliotheca Zriniana* 246–247.). JÄHNS I. 848.

A sorból kiemelkedik Francesco de Marchi, akit az utókor az újolasz rendszer megalkotói, első képviselői között említ. Műve viszont, bár 1542–65 között született, csak 1599-ben jelent meg először, így hatása irodalmi úton csak késleltetve jelentkezett.²⁹ Más módon, mégpedig utazások és szakmai konferenciák³⁰ révén viszont sokkal hamarabb és gyorsabban terjedtek az ismeretek. A bécsi Kriegsarchivban talált adatok szerint pl. a Magyarországon dolgozó itáliai hadmérnökök gyakorta tértek haza.³¹

A 16. századból származó szakmunkákat két német mű foglalja keretbe. A század elején a híres festőt, Albrecht Dürert találjuk, aki, bár 1527-ben adta ki traktátusát, mégis az olasz rendszer előtti, kerek rondellás stílust képviselte.³² Ennek oka az lehet, hogy ekkor az olasz mesterek még csak tesztelték az új módszereket, de nem írtak róluk, így a külföld keveset tudott azokról.³³ A századot pedig a strassburgi születésű Daniel Speckle zárja.³⁴ Az eddig felsorolt személyek közül ő az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy járt Magyarországon, részt vett magyar várak építésében, bár pontos szerepe ebben tisztázatlan. Művében külön is megemlékezik Győrről és Komáromról, bírálva alaprajzi elrendezésüket.³⁵ Speckle jelentősége abban rejlik, hogy korát messze megelőző módon javította ki az olasz rendszer hiányosságait, megalapozva ezzel a 17. századi erődépítéset fejlődését.³⁶

A 16–17. század fordulóján egyszerre három francia, Claude Flamand, Jean Errard de Bar-le-Duc és Jacques Perret neve is felbukkan. Az utóbbi kettő

²⁹ *Della architettura militare*. Brescia, 1599. (I. *Bibliotheca Zriniana* 227., fennmaradt példány). ZASTROW 1839. 52.; DE LA CROIX 1963. 42. Jähns szerint Marchi rajzainak gyűjteménye már a teljes mű megjelenése előtt is közkézen forgott. JÄHNS I. 1889. 804–805.

³⁰ HALE 1965. 473–474.; DUFFY 1979. 34.

³¹ Pl. 1560. decemberében Pietro Feraboscho kap útlevelet Itáliába (ÖStA KA HKR Prot. Reg. 141. köt. fol. 62. no. 639.); vagy 1569. márc. 19-én Francesco Theobaldi fordult ilyen irányú engedélyért az Udvari Haditanácshoz (uo. HKR Prot. Exp. 149. köt. fol. 24.). L. még PATAKI 1931. 118–119.

³² *Etliche vnderricht zu befestigung der Stett, Schloß vnd flecken*. Nürnberg, 1527. (I. *Zsámboky* 128. Párizs, 1535. évi kiadás, Camerarius latin fordításában). JÄHNS I. 783–791.

³³ DE LA CROIX 1963. 38. szerint „While the literature on the subject was lagging, the new fortification method was tried and retried in practical applications, especially after the sack of Rome, when fortress building activity was greatly accelerated. It was as if the military authors wanted to be sure that the new system actually worked before they flung themselves into the task of publicizing and discussing its virtues and shortcomings.”

³⁴ *Architectura Von Vestungen*. Strassburg, 1589. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 314.; *Bibliotheca Zriniana* 229., fennmaradt példány, Strassburg, 1608. évi kiadás, *Lesestoffe* 2. 173.) JÄHNS I. 822–831.; POLLAK 1991. 94.; ZASTROW 1839. 57–77.

³⁵ STORNO 1941.

³⁶ DUFFY 1979. 55–57.

ugyan munkáját a 16. század végén írta, de azok a Bibliotheca Zriniana csak 17. század eleji kiadásban kerültek be.³⁷

A 17. században, ahogy már említettük, az olaszok mellett megjelennek más nemzetiségű hadmérnökök is. Így van ez az általunk azonosított munkák esetében is. Mindössze három olasszal találkozunk: időrendben Pietro Sardival,³⁸ Francesco Tensinivel³⁹ és Pietro Paolo Florianival.⁴⁰ Meg kell állapítanunk, hogy elődeikhez képest kevés nyomot hagytak az erődépítézet korabeli arculatán, s elképzeléseiken erősen érződik a németalföldi hatás.

A németalföldi erődépítézet, mint említettük, a spanyolok ellen vívott hosszú függetlenségi háború alatt alakult ki. Legfontosabb jellemzőjeként helyi adottságok, a föld és a víz kiterjedt használatát kell megemlíteni. Könyvlistáinkban a következő mestereket találtuk: Adam Freitag, Menno van Coehoorn, Simon Stevin, Gerhard Melder, Andreas Cellarius és Hendrik Ruse. Közülük az első kettőt kell feltétlenül kiemelni.

A fentebb már említett Freitag az ónémetalföldi rendszer utolsó nagyszabású képviselője. Rendkívül népszerű művében az addig elért eredményeket összegezte, s ezzel szélesebb közönség számára is megismerhetővé tette azt, kü-

³⁷ FLAMAND: *Le guide des fortifications et conduite militaire pour bien se defendre*. Mömpelgard, 1597. (I. *Lesestoffe* 2. 174.) A latin nyelvű bejegyzésből (De fortificationibus, et militaris disciplina ...) inkább a német fordításra lehet következtetni: *Gründtlicher Vnderricht von Auffrichtung vnd Erbauung der Vestungen ... sodann Kriegsdisciplin von Belägerungen ...* Bázél, 1612. JÄHNS I. 835–837. ERRARD BAR-LE DUC, Jean: *Fortificatio, das ist künstliche und wolgegründigte Demonstration und Erweisung, ...* Frankfurt, 1604. (első kiadás Párizs, 1600., I. *Bibliotheca Zriniana* 245., fennmaradt mű, első kiadása franciául Párizs, 1600.) ZASTROW 1839. 110–111.; JÄHNS I. 832–835. PERRET, Jacques: *Architectura et Perspectiva. ...* Oppenheim, 1613. (első kiadás: Párizs, 1594. I. *Bibliotheca Zriniana* 245–246., fennmaradt mű, *Lesestoffe* 2. 173.) Errardban az első önálló francia erődítési munka íróját tisztelhetjük, aki megalapozta a 17. századi francia hadmérnökök tevékenységét, jóllehet műve sok szempontból visszalépést jelentett a kor eredményeihez képest. Művében ostromtechnikai kérdésekkel is foglalkozik. Perret munkája is inkább praktikusságával, semmint újdonságával tűnt ki.

³⁸ *Discorso sopra la necessita et utilita dell'architettura militare ...* Velence, 1618. (I. *Bibliotheca Zriniana* 236–237., fennmaradt példány, Velence, 1642. évi kiadás.) JÄHNS II. 1098–99.; DUFFY 1979. 34.; POLLAK 1991. 88–91.

³⁹ *La fortificatione, guardia, difesa et espugnatione delle fortezze, ...* Velence, 1624. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.; *Bibliotheca Zriniana* 228., fennmaradt példány, Velence, 1630. évi kiadás.) Tensini Crema, Bergamo, Pescara városait és Verona citadelláját erődítette. Műve nagy népszerűségnek örvendett korában. Mint címéből is látszik, sok kortársához hasonlóan, az erődítések mellett ő is foglalkozik ostromtechnikával. JÄHNS II. 1098.; DE LA CROIX 1963. 44.; POLLAK 1991. 107–109.

⁴⁰ *Diffesa et offesa delle piazze*. Macerata, 1630. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.) Florianival legfontosabb tevékenysége La Valetta megerősítése volt. ZASTROW 1839. 53.; JÄHNS II. 1376.; DE LA CROIX 1963. 44.; POLLAK 1991. 44–45.

lönösen a német nyelvterületen.⁴¹ A Freitag által képviselt módszerek azonban a 17. század végi, a franciákkal vívott sorozatos háborúkban már nem feleltek meg az elvárásoknak. Ekkor lépett színre Coehoorn, aki felismerte a változtatások lehetséges útját, és a németalföldi rendszert a hagyományok megőrzése mellett az általa is kiválóan ítélt francia mintához (Vauban) közelítette. Eközben sokat merített Speckle elgondolásaiból is.⁴² Az így létrejött újnémetalföldi rendszer már képesnek bizonyult a francia támadások feltartóztatására.

Gerhard Melder⁴³ és Hendrik Ruse⁴⁴ nevét a köztük építészeti kérdésekben dúló vita tette ismertté. E viták nyomtatásban történt közzététele is arra mutat, hogy a közvéleményt érdekelték e kérdések.⁴⁵

Bár a 17. századot a francia erődépítészeti iskola előretörése fémjelezte, mégis mindössze két, nem túl jelentős és ugyancsak németalföldi hatás alatt álló képviselőjük került elő a könyvlistákból: Georges Fournier⁴⁶ és Allain Manesson-Mallet.⁴⁷

Annál számosabbak a német várépítők. A már említett Speckle mellett a 17. századnak és a 18. század elejének számos jeles alakja felbukkan: Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf, Georg Andreas Böckler, Wilhelm Dilich, Matthias Dögen, Joseph Furtenbach Sen., Johann Sebastian Gruber, Christoph Heide-

⁴¹ *Architectura militaris nova et aucta, Oder Neue vermehrte fortification von Regular Vestungen*, ... Leiden, 1630. (I. Magánkönyvtárak 2. 43., 315.; *Bibliotheca Zriniana* 358., fennmaradt példány, Leiden, 1635. évi kiadás). ZASTROW 1839. 79–84.; JÄHNS II. 1111–14.; NOWAK 1976. 52.; DUFFY 1979. 91.; POLLAK 1991. 48–51.

⁴² *Nieuwe Vestingbouw op en natte of lage horisont*, ... Leeuwarden, 1685. (Erdélyi könyvesházak 3. 112. Hága, 1706. évi kiadás). Coehoorn erődítményei közül példaként Bergen-op-Zoomot, Namurt és Coevordent kell megemlíteni. ZASTROW 1839. 184–204.; JÄHNS II. 1382–91.; DUFFY 1985. 63. skk.; POLLAK 1991. 18–19.

⁴³ MELDER, G.: *Korte en klare instructie van regulare en iregulare fortificatie*, ... Utrecht, 1658. (I. *Bibliotheca Zriniana* 231. függelékében Ruse művével). ZASTROW 1839. 86.; JÄHNS II. 1339–41.

⁴⁴ RUSE, Hendrik, Baron von Rysenstein: *Praxis fortificatoriae oder Kunstgründige Anweisung*, ... Osnabrück, 1664. (*Lesestoffe* 1. 305. német fordítás, első kiadása hollandul, Amszterdam, 1654.). ZASTROW 1839. 86.; JÄHNS II. 1338–41.; RÖMELINGH 1973.; POLLAK 1991. 87.

⁴⁵ Az ónémetalföldi rendszert képviselő Stevin munkája (*Steckten-Bouwing*) először Leidenben jelent meg 1594-ben, a könyvlistában szereplő német fordítás (*Festung Bawung das ist kurze und eygentliche Beschreibung wie man Festungen bawen*) Frankfurtban, 1608-ban és 1623-ban (I. *Magánkönyvtárak* 1. 166.). JÄHNS I. 839–842.; SARTON 1934.; DUFFY 1979. 61., 81., 91.; POLLAK 1991. 100. Cellarius művét (*Architectura militaris oder gründtliche Underweisung* ...) először Amszterdamban, 1645-ben adták ki (I. *Bibliotheca Zriniana* 228., fennmaradt példány, uo., 1656. évi kiadás, *Lesestoffe* 2. 173.). JÄHNS II. 1125.; DUFFY 1979. 91.; POLLAK 1991. 16.

⁴⁶ *Traité des Fortifications ou architecture militaire* ... Párizs, 1661. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 158.). JÄHNS II. 1338–39.; DUFFY 1979. 136.; POLLAK 1991. 46.

⁴⁷ *Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau*. Amszterdam, 1672. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 172.) Bár az eredeti bejegyzésben levő cím megegyezik az első könyvének francia kiadásával (*Architectura militaris – Architecture militaire*), az előbbihez fűzött „germanice” kétségtelenné teszi, hogy főművének (*Les Travaux de Mars ou l'art de la guerre*. Párizs, 1671–72.) német fordításáról van szó. JÄHNS II. 1344.; DUFFY 1979. 129.; POLLAK 1991. 69.

mann, Christoph Nottmagel, Johann Georg Pascha, Johann Bernhard Scheiter, Wendelin Schildknecht, Leonhard Christoph Sturm.⁴⁸ Nagy számuk részben nyilván a Habsburg uralommal és a Magyarországot folyamatosan érő német politikai, gazdasági, kulturális és katonai befolyással magyarázható. A felsorolt személyek jelentősége természetesen igen eltérő.

A 17. századiak közül kiemelkedő Dilich⁴⁹ és Dögen⁵⁰ munkássága. Mindketten támaszkodtak a korábbi itáliai hagyományokra és a kortárs németalföldi tapasztalatokra. Műveik nem maradtak hatástalanok a német várépítészetre. Scheiter részt vett a híres candiai ostromban, s ott szerzett gazdag erődítési és ostromtechnikai tapasztalatait tette közzé művében, noha ő sem tudott elszakadni az elődök módszereitől.⁵¹

⁴⁸ Böckler egy jól használható kézikönyvet írt: *Manuale architecturae militaris, Oder Handbüchlein über die Fortification*. Frankfurt a. M., 1659. (I. Magánkönyvtárak 2. 172. [kétszer], 322.; Erdélyi könyvesházak 3. 113., 249.). JÄHNS II. 1123–24., 1344. A könyvlistákban talált nyolc említés a mű népszerűségét jelzi.

Furtenbach csak bemutatta a hadiépítészet helyzetét, önálló gondolatok nélkül: *Architectura universalis das ist Von Kriegs-, Statt- vnd Wasser Gebäuen*. Ulm, 1635. (I. Magánkönyvtárak 2. 314.; *Lesestoffe* 1. 349.). JÄHNS II. 1001., 1115. Másik, átfogóbb jellegű munkájában a csillagerődítményekről értekezik: *Mannhaffter Kunstspiegel*. Augsburg, 1663. (I. Magánkönyvtárak 2. 315.). JÄHNS II. 1002., 1342–43.

Gruber csak egy rövid áttekintést adott az erődítésekről és a tüzérségről: *Neue und Gründliche Mathematische Friedens- und Kriegs-Schule*. Nürnberg, 1697., 1702., 1705. (I. Erdélyi könyvesházak 3. 113.). JÄHNS II. 1230.

Heidemann Speckle nyomdokain haladva alkotta meg rendszerét: *Architectura militaris oder Anleitung starcke Vöstungen zu bawen ...* München, 1664. (I. Magánkönyvtárak 2. 118., 156.). JÄHNS II. 1343.

NOTTMAGEL: *Manuale fortificatorum, oder kurtzes Handbüchlein von der Vestungs-Bawkunst*. Wittenberg, 1656. (I. Magánkönyvtárak 2. 173., *Bibliotheca Zriniana* 230–231.). JÄHNS II. 1341.

Pascha nagy valószínűséggel Gebhard Himsley, vagy Himsel tallini mérnök csaknem azonos című munkáját (Reval, 1647.) adta ki saját neve alatt: *Florilegium Fortificatorium Tripartitum, Oder Kurtze ... Anweisung zu der ... Krieges-Bau-Kunst*. Halle und Leipzig, 1662. (*Bibliotheca Zriniana* 230.). JÄHNS II. 1131., 1342.

Schildknecht gyakorlati jellegű művében Freitag elveire támaszkodott: *Harmonia In Fortilitiis construedis, defendendis et oppugnandis. Das ist Eine einstimmige gründliche und ausführliche Beschreibung Vestungen zu bawen*. Stettin, 1652. (I. Magánkönyvtárak 2. 173.). JÄHNS II. 1143–47., 1336–38.

⁴⁹ *Peribologia oder Bericht Wilhelmi Dilichy Hist: von Vestungs gebewen*. Frankfurt, 1640. (I. Magánkönyvtárak 1. 165.) ZASTROW 1839. 88.; JÄHNS II. 1118.; POLLAK 1991. 25.

⁵⁰ *Architectura militaris modernae Theoria et Praxis*. Amsterdam, 1647., 1656., majd Leiden, 1670. latinul, *Architecture militaire moderne* címmel franciául, Amsterdam, 1648., 1658. (I. Magánkönyvtárak 2. 118.; Erdélyi könyvesházak 3. 75., a két lista 1687-ben, ill. 1673 körül keletkezett, így bármelyik kiadás lehetett. A *Bibliotheca Zriniana* 229. példánya fennmaradt, Amsterdam, 1647. évi kiadás.; *Lesestoffe* 2. 173.). JÄHNS II. 1128–31.; POLLAK 1991. 28.

⁵¹ *Novissima praxis militaris Oder Neu-Vermehrte und Verstärckte Vestungs-Baw- und Krieges Schuel*. Braunschweig, 1672. (I. Magánkönyvtárak 2. 118.). JÄHNS II. 1348–50.

A már a 18. században működő Borgsdorff⁵² és Sturm⁵³ neve, miként Melderé és Ruseé, szintén a köztük dúló vita miatt érdemel említést, amelyből az itt találtakon kívül még további könyvek is születtek. A 18. századi szerzők hiánya egyébként, nemcsak az építészet területén, hanem másutt is, azzal magyarázható, hogy egyrészt a hadtudományi képzés átkerült a szakiskolák feladatkörébe, másrészt a Rákóczi-szabadságharc lezárultával, a viszonylagos béke hosszú ideje alatt csökkent az érdeklődés e téma iránt, harmadrészt kevesebb az ezidőből származó könyvlista.⁵⁴

Kifejezetten és kizárólag ostromtechnikával csak két munka foglalkozik. Pietro Paolo Floriani traktátusa az olasz szakirodalomra is ható németalföldi hatást tükrözi.⁵⁵ A francia Goulon Candia ostromakor kezdte tanulni a mesterséget, mire tehát műve a 18. század elején megjelent, már óriási tapasztalat állt mögötte. Vaubanétól némileg eltérő nézeteket vallott a várharcászatról, de a legnagyobb, valóban maradandó hatást az aknaharc módszerére gyakorolta.⁵⁶

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tüzérségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

Két egészen korai, 16. század elei művel indul a sor: az első egy 1445-ből származó kézirat csaknem változatlan kiadása,⁵⁷ a másik Jacob Preuss traktátusa.⁵⁸ Bár összeírásuk pillanatában nyilván már mindkettő, de különösen az előbbi, elavultnak tekinthető, ám meglétük a tüzérség felé már korán megnyilvánuló hazai érdeklődést jelzi.

Jelentős munkát hagyott hátra a Németalföldet és Magyarországot is megjárt lipcei Franz Joachim Brechtel. Ebben a tüzérszakma teljes ismeretanyagát igyek-

⁵² *Neu Triumphirende Fortification Auff allerley Situationen defensive und offensive zu gebrauchen.* Bécs, 1703. Ez egy korábbi művének átdolgozott kiadása, amelyben a Bécs 1683. évi török ostromában elesett Georg Rimpler elméletére támaszkodva fejtette ki nézeteit (*Erdélyi könyvesházak* 3. 112.) ZASTROW 1839. 100.; JÄHNS II. 1380–81. Rimpler erődítéseivel kapcsolatban írta vitairatát Sturmnak: *Defensions-Echo ... Oder: Erläuterung Über einige an Herrn Georg Rimplern befestigte Festung angemerkte Schwachheiten: Contra ... Leonhard Christopf Sturm.* Wien, 1704.

⁵³ JÄHNS II. 1703–1707.

⁵⁴ Nagy valószínűséggel ez az oka, hogy a 18. század közepétől fokozatosan kiadott Vauban-műveknek nálunk – egyelőre – nincs nyoma, noha Vauban jelentősége az erődépítéssel és az ostromtechnika területén óriási.

⁵⁵ *Diffesa et offesa delle piazze.* Macerata, 1630. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 43.) JÄHNS II. 1376.

⁵⁶ *Mémoires pour l'attaque et la deffense d'une place.* Hága, 1706. (I. *Erdélyi könyvesházak* 3. 112. első kiadása Wesel, 1706. Jähns nem tud a fenti kiadásról.) JÄHNS II. 1741–43.

⁵⁷ (STAINER ZU AUGSBURG:) *Büchsenmeisterey von Geschoß, Büchsen, Pulver, Salpeter, ...* Strassburg, 1529. (I. *Dernschwam* 157. Frankfurt, 1531. évi kiadás.) JÄHNS I. 452–453., 590–591.

⁵⁸ PREUSS, Jakob: *Vom Geschlecht, Namen und Zahl alter Büchsen...* Strassburg, 1530.

szik áttekinteni.⁵⁹ Az olasz tüzérség korabeli helyzetét tekintette át a már említett Capobianco, művében a német alapokra támaszkodva.⁶⁰ A század végén a mind jobban fejlődő francia tüzérszaktám képviseli a főként pirotechnikával foglalkozó Joseph Boillot.⁶¹ A 17. század elején írta meg művét a spanyol Diego Ufano, amely, noha érdemi új felfedezéseket nem tartalmazott, közérthetősége és gyakorlatiassága folytán méltán lett népszerű korában. Ezzel magyarázhatóak a gyorsan megtörtént fordítások is.⁶² Nem sokkal Ufano után jelentkezett az idősebb Joseph Furttenbach tüzérségi szakkönyvével, amely szintén gyakorlatiasságával hívta fel magára a figyelmet. Hasznosságát mutatja, hogy négyszer fordul elő könyvlistáinkban. Munkája két kiadásban is napvilágot látott, de eltérő címmel, ami azonosításukat nagyon megnehezíti.⁶³ Nem maradt el népszerűségben az előbb említettek mögött a lengyel Kazimierz Siemienowicz munkája sem, amely a tüzérszakra egyik fő művének és kézikönyvének számított még a 18. században is.⁶⁴ A 17. század végétől előtérbe nyomuló francia tüzérséget képviseli Surirey de Saint-Remy műve, amely mindenre kiterjedő aprólékosságával vívott ki magának nagy elismerést.⁶⁵ Itt ismét utalni kívánunk arra, hogy számos erődépítészeti szakmunka tartalmaz a tüzérséggel foglalkozó fejezete(ke)t.⁶⁶

⁵⁹ *Büchsenmeisterey, das ist kurtze doch eigentliche erklärungen deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen.* Nürnberg, 1591. (I. Magánkönyvtárak 2. 318.). JÄHNS I. 650–652.

⁶⁰ L. a 28. jegyzetet.

⁶¹ *Artifices de feu, et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs Instrumente, allerhandt vöste Orth zu defendirn und expugnirn.* Chaumont, 1598. (I. Bibliotheca Zriniana 246., fennmaradt példány, Strassburg, 1603. évi kiadás). JÄHNS I. 654–656., 832–835.

⁶² *Archeley, das ist gründlicher und eygentlicher Bericht von Geschüß und aller Zugehör, ...* Frankfurt, 1614. (I. Bibliotheca Zriniana 245., fennmaradt példány, első kiadása spanyolul: *Tratado de la Artilleria.* Brüsszel, 1612.). JÄHNS II. 979–985.; LEÓN 1996. 83.

Itt kell még megemlíteni a szintén spanyol Luis COLLADO művét: *Prattica manuale dell'artigleria, ...* Velence, 1592. olaszul, később spanyolul: Milánó, 1592. (I. Bibliotheca Zriniana 247., fennmaradt példány, Milánó, 1606. évi kiadás). JÄHNS I. 658.; LEON 1996. 71. skk.

⁶³ *Halinitro-Pyrobolia. Beschreibung Einer neuen Büchsenmeysterey: ...* Ulm, 1627. A második kiadás: *Büchsenmeisterey-Schul.* Augsburg, 1643. (I. Bibliotheca Zriniana 244–245., 574.; *Lesestoffe* I., 189.; *Magánkönyvtárak* 2. 118.). JÄHNS II. 997–1001.

⁶⁴ *Artis magnae Artilleriae pars I. ...* Amszterdam, 1650. (I. Bibliotheca Zriniana 247.; *Magánkönyvtárak* 2. 43., 173.). A „pars I.” megjelölés lényeges, mert Siemienowicz csak műve első, pirotechnikai részét tudta megírni, a második, fegyverekkel foglalkozó részt halála után Daniel Elrich készítette el. JÄHNS II. 1196–98.; NOWAK 1976. 16.

⁶⁵ *Mémoires d'Artillerie tant par mer que par terre.* Párizs, 1697. (I. Erdélyi könyvesházak 3. 112.). JÄHNS II. 1231–32.

⁶⁶ Ilyenek Böckler, Gruber, Mallet, Marchi. A felsoroltakon kívül I. még: RUSCELLI, Girolamo: *Arte e precetti del guerreggiare al uso moderno, ...* Velence, 1641. (I. Bibliotheca Zriniana 578.). JÄHNS II. 656.

Csak és kifejezetten pirotechnikával foglalkozik BOILLOT, Joseph fent idézett műve: *Artifices de feu, et divers instruments de guerre. ...* (I. Bibliotheca Zriniana 246., fennmaradt mű, első kiadás franciául Chaumont, 1598.).

Az általunk azonosított szakmunkák közül 25 foglalkozik elméleti, illetve általános jellegű katonai kérdésekkel.

François De la Noue diskurzusai a 16. század végén jelentek meg, s a francia hadügyre nagy befolyást gyakoroltak, jóllehet a 28-ból csak néhány rész tartalmaz valóban katonai témájú gondolatokat. Ezekben a polgárháborúval, a nemesség katonai nevelésével, taktikával foglalkozik.⁶⁷ Mario Savorgnano viszont a hadügy egészét ölelte fel és rendszerezte máig ható módon. Ezzel már kortársai közt is nagy tekintélyt vívott ki.⁶⁸ Hasonlóan átfogó jellegű Enea Cervellino és Giovanni Battista Colombina műve.⁶⁹ A háború és a politika viszonyát elemezte Girolamo Frachetta.⁷⁰ Magyar szempontból a legfontosabbak Lazarus von Schwendi hadi diskurzusai. Ebben a háború jogos, avagy jogtalan voltának filozófiai kérdéseitől kezdve számos hadügyi, hadvezetési és taktikai-stratégiai problémával foglalkozott, több évtizedes tapasztalatai alapján.⁷¹ Az említett Wilhelm Dilich gyakorlati útmutatója már a 17. század elején látott napvilágot. Ebben hadseregszervezési és -ellátási, kiképzési és taktikai kérdéseket tárgyal. Dilich műve is nagy hatással volt, de a német hadügyre.⁷² Közvetlen utána adta ki értekezését a magyarországi harctereket is megjárt Giorgio Basta. Ebben gyakorlati tapasztalatai alapján ír a „maestro di campo generale”, azaz a „General Feldoberst” feladatairól, az általa irányított sereg minden tevékenységéről.⁷³ A 17. század végének teljes német hadügyét tekintette át Johann Sebastian Gruber. Ebben a különböző beosztású és rangú katonák helyzetét, feladatait, az ellátás és a szolgálat, valamint a kiképzés kérdéseit tárgyalta.⁷⁴ A

⁶⁷ *Discours politiques et militaires*. Bazel, 1587. (I. Iványi 1983. 434.; és feltehetően *Magánkönyvtárak* 2. 90., bár itt a szerző nincs megnevezve, és a bejegyzés is latin nyelvű). JÄHNS I. 562–565., 728–729., 744–746.; DUFFY 1979. 91., 106–107.

⁶⁸ *Arte militare terrestre e maritima*, ... Velence, 1599. (I. *Bibliotheca Zriniana* 233., fennmaradt példány, Velence, 1614. évi kiadás). JÄHNS I. 580–583.; HAUSNER 1994. 22.

⁶⁹ CERVELLINO: *Militar disciplina*. COLOMBINA: *Origine, eccellenza, e necessita dell'arte militare*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., mindkét mű egy kolligátumban maradt fenn, Velence, 1641. évi kiadás). HAUSNER 1994. 23.

⁷⁰ *Il seminario de' governi di stato et di guerra*, ... Velence, 1597. (I. *Bibliotheca Zriniana* 233. fennmaradt példány, Velence, 1617. évi kiadás). JÄHNS I. 579.

⁷¹ *Kriegs Discurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens und von den Kriegsamptern*. Frankfurt, 1593. (I. *Lesestoffe* 1. 307.). JÄHNS I. 535–542.; KELENIK 1994.

⁷² *Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschreiben* ... Kassel, 1608. (I. *Magánkönyvtárak* 1. 166., bár a szerző neve nem szerepel a bejegyzésben, a cím alapján az azonosítás egyértelmű.). JÄHNS II. 907–909.

⁷³ *Il maestro di campo generale*, ... Velence, 1606. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., 236., kétszer, mindkettő kolligátumban fennmaradt példány, Velence, 1641. évi, illetve Milánó, 1625. évi kiadás). JÄHNS II. 927–930.; HAUSNER 1994. 22. Igaz, C. Lechuga spanyol művét plagizálta. LEÓN 1996. 81.

⁷⁴ *Die heutige Kriegs-Disciplin in drey besonderen Theilen* ... Augsburg, 1697. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 317., *Erdélyi könyvesházak* 3. 113., 309.). JÄHNS II. 1260–70.

felsoroltak mellett számos további, ám kisebb jelentőségű mű is felbukkan listáinkban.⁷⁵

Kevesebb munka található listáinkban a kiképzéséről, fegyverzetéről, harcászatról: 36 tétel. Ennek oka igen egyszerű. Magyarországon a török jelenléte miatt a nyugati hadseregektől és az ott kifejlődött harcmodortól teljesen eltérő szokások alakultak ki. Míg Nyugat-Európában mind nagyobb szerepet kapott a rendszeres kiképzés és a drill, addig nálunk a folytonos készenlét, az állandósult hadiállapot miatt a katonák sokszor a gyakorlatban, harc közben sajátították el a tudnivalókat.⁷⁶ A parancsnokokat sem a tiszti iskolákban képezték, hanem néhány, a hadviselésben fő szerepet játszó főúr udvarában. A parancsnoki posztra a katonák sokszor maguk közül választottak olyanokat, akik naponta bizonyították rátermettségüket, bátorságukat, katonai erényeiket.⁷⁷

A gyalogságról mindösszesen 5, a harmincéves háborút megelőzően megjelent traktátus szól. Az első Gianbattista della Valleé, amelyben, más katonai témák mellett, főként és érdemben a gyalogsági taktikával foglalkozik.⁷⁸ A spanyol Francisco de Valdés dialógusok formájában tárgyalja a spanyol gyalogsági taktika elemeit. Elmélete még a 17. században is befolyásolta a Habsburg gyalogság harcászataát, alakzatait.⁷⁹ Johann Jacobi von Wallhausen híres műve, amely az általa elképzelt hatkötetes, a korabeli hadtudományt felölelő sorozat első részeként jelent meg, mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át a gyalog-

⁷⁵ WALLHAUSEN, Jacobi von: *Manuale Militare, Oder Kriegß Manual* (Frankfurt, 1616.) címmel saját neve alatt adta ki du Praissac *Le discours militaires* (Párizs, 1614) c. művét. (l. *Lesestoffe* 1. 307.; és talán *Magánkönyvtárak* 2. 121. és 275. is). JÄHNS II. 934–935.

Georg Andreas Böckler, erődépítészeti traktátusához hasonló jelleggel, gyakorlati kézikönyvet írt, a hadügy valamennyi területét felölelve: *Schola militaris moderna. Neue Krieges-Schule, ...* Frankfurt, 1665. (l. *Magánkönyvtárak* 2. 149.; *Lesestoffe* 1. 310.; *Lesestoffe* 2. 174.). JÄHNS II. 1152–54.

Ókori reminiscenciákból, elsősorban Caesar kommentárjaiból, kiindulva a hadseregirányítás és a taktika kérdéseit taglalja a francia hugenotta vezér, ROHAN, Henry de: *Le parfait capitane un abrege des guerres des Commentaires de Cesar*. Párizs, 1631. (l. *Bibliotheca Zriniana* 238–239., fennmaradt példány, Bisaccioni fordítása olaszra, Velence, 1642. évi kolligátum kiadás; *Magánkönyvtárak* 2. 159., és talán 47. is). JÄHNS II. 950.; HAUSNER 1984. 21.

A táborozás problémáit tárgyalja SOLEMNE, David de: *La Charge de Maréchal des Logis*. Hága, 1632. (l. *Magánkönyvtárak* 2. 43.). JÄHNS I. 951.

STAROVOLSCUS, Simon: *Institutionum rei militaris libri VIII*. Krakkó, 1640. (l. *Magánkönyvtárak* 2. 155.). JÄHNS II. 961–962.

⁷⁶ PERJÉS 1976. 12–17., 22., 31–33.

⁷⁷ KELENIK 1996.

⁷⁸ *Vallo: libro pertinente a capitani ...* Nápoly, 1521. (l. *Bibliotheca Zriniana* 240., fennmaradt példány, Velence 1558. évi kiadás). Foglalkozik még erődépítészeti és ostromtechnikai kérdésekkel is. JÄHNS I. 472–474., 702–705.

⁷⁹ *Specchio et disciplina militare*. (l. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., fennmaradt példány, Velence, 1641. évi kiadás, kolligátum). JÄHNS I. 729.; LEÓN 1996. 68. skk. Első kiadása spanyolul Brüsszel, 1586. Geoffrey Parker szerint talán Valdes alkalmazta legjobban a németalföldi újításokat. PARKER 1995. 41.

ság kiképzését, fegyverzetét, harcászátát, stb.⁸⁰ A gyalogsági fegyverek kezelését mutatja be Jakob de Gheyn alapvető munkája, 117 gyönyörű metszeten.⁸¹ Megemlíthető még Pellicciarinak a Zrínyi-könyvtárban fennmaradt munkája is.⁸²

Tulajdonképpen ide tartozik még az egykori gyalogskapitány, az olasz Lelio Brancaccio⁸³ és a francia De la Mont műve is, amelyek a gyalogos tisztek kiképzésével és feladataival foglalkoznak.⁸⁴

A lovasságról mindössze 7 művet találunk, közöttük azonban igen jelentőseket. A 17. század talán legjobb szakmunkájának tartják Lodovico Melzoét, amelyet több nyelven, többször is kiadtak. Melzo lovasparancsnokként részt vett a spanyol–németalföldi háborúban, így nagyrészt gyakorlati tapasztalatait írta meg.⁸⁵ Hasonló erényeket vonultat fel az előbb említett Basta sokszor kiadott traktátusa, amely a katonák kiválasztását, a menetet, a táborozást és a csatát tárgyalja négy fejezetben.⁸⁶ Az olaszok mellett a már említett Jacobi von Wallhausent is ott találjuk a lovasságról író szerzők közt. E munkája a tervezett sorozat második darabjaként jelent meg, és az egyes lovas fegyvernemek szerint tárgyalja a témát.⁸⁷ Végül megemlíthető, hogy De la Noue is értekezik könyvében a lovassági és a gyalogsági taktikáról, hadrendről.⁸⁸

A harmadik nagy csoportba a jogi művek és szabályzatok tartoznak. Ezek együttes száma 48, de ennek csaknem a felét Hugo Grotiusnak a háború és a béke jogáról írott korszakalkotó munkája, a *De jure belli et pacis* és a nyomában kibontakozó kommentár- és apologetika-irodalom alkotja.⁸⁹

⁸⁰ *Kriegskunst zu Fuß*, ... Oppenheim, 1615. (I. *Lesestoffe* 1. 305.; *Bibliotheca Zriniana* 231–232., fennmaradt példány). JÄHNS II. 1035–42. Nem véletlen, hogy az ottani katonai reform előmozdítása érdekében 1649-ben, Moszkvában, orosz fordításban is kiadták. HELLIE 1990. 90–91.

⁸¹ *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spießen*: ... Hága, 1607. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 62.). JÄHNS II. 1005–7.

⁸² *Avertimenti in fattoni di guerra* ... Velence, 1619. (I. *Bibliotheca Zriniana* 237., fennmaradt példány). JÄHNS II. 1035.

⁸³ *Carichi militari o Fucina di Marte*. Velence, 1641. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236. fennmaradt mű, kolligátum). JÄHNS I. 579.; HAUSNER 1994. 23.

⁸⁴ *Les Fonctions de tous les officiers de l'infanterie depuis celle du Sergent jusques a celle du Colonel*; ... Párizs, 1671. (I. *Magánkönyvtárak* 2. 120.). JÄHNS II. 1160–61. A mű végén egy rövid fejezet az erődépítészetéről és az ostromtechnikáról szól.

⁸⁵ *Regole militari sopra il governo et servitio particolare della cavalleria* ... Antwerpen, 1611. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., fennmaradt példány, Velence, 1641. évi kiadás, kiadói kolligátumban). JÄHNS II. 1049–52.

⁸⁶ *Il governo della cavalleria leggiera*. (I. *Bibliotheca Zriniana* 234–236., 236., kétszer, mindkettő kolligátumban fennmaradt példány, Velence, 1641. évi, illetve Milánó, 1625. évi kiadás). JÄHNS II. 1052–55.; HAUSNER 1994. 23.

⁸⁷ *Kriegs-Kunst zu Pferd*, ... Frankfurt, 1616. (I. *Bibliotheca Zriniana* 232.). JÄHNS II. 1056–57.

⁸⁸ L. a 67. jegyzetet.

⁸⁹ Mivel ezek inkább a magyarországi jogi könyvkultúra részei, részletes ismertetésüktől eltekintünk, annál is inkább, mert vizsgálatuk önálló kutatási program feladata.

A hadtudományi nyomtatványok magyarországi tulajdonosai

A kiadott 16–18. századi magyarországi könyv- és könyvtárjegyzékek mintegy 10–12%-a tartalmaz a hadtudomány körébe sorolható kéziratot vagy nyomtatványt. A ma ismert 309 kötetet 72 tulajdonos birtokolta; egy tulajdonos átlagban 4 kötetet. Mivel a tulajdonosok többsége ismert – mindössze tíz ismeretlen van köztük – ez lehetővé teszi, hogy ha mégoly vázlatosan is, képet alkossunk a katonai elméleti művek magyarországi recepciójának folyamatáról.⁹⁰

Az első hadtudományi nyomtatványok a 16. század második felében bukkannak fel Magyarországon, a nagy humanista könyvtárak polcain. Az e századból ismert jegyzékekben 38 kötetben 18 katonai témájú mű található, nagyobb részt ókori auktorok tudós kommentárokkal ellátott kiadásai. Ezek elsősorban klaszszikus voltak és tananyag jellegük miatt kerültek be a hazai későhumanizmus jeles képviselői: Dernschwam János, Zsámboky János, Mossóczy Zakariás, Batthyány Boldizsár, valamint Brutus János Mihály bibliotékájába.⁹¹ Közülük csak Dernschwamnál mutatható ki határozott érdeklődés a hadviselés kérdései iránt, aki Aelianosz, Frontinus, Polybiosz, Vegetius mellett korabeli szabályzatokat és kortárs hadtudományi műveket is beszerzett. A Dernschwam-könyvtár 15 kötete számánál és összetételénél fogva még évtizedekkel a tulajdonos halálát követően is a legjelentősebb az ilyen jellegű hazai gyűjtemények között.

A 16. századi szerény kezdetek után, az 1630-as évektől kezdődően mind több könyvjegyzékben fordulnak elő hadtudományi nyomtatványok. A hadviseléssel kapcsolatos könyvek iránti fokozódó érdeklődést mutatja a tulajdonosok számának az előző századból ismert 6-tal szemben 37-re növekedése.

A 17. századi Magyarországon a hadtudományi kötetek minden második tulajdonosa a városi értelmiség, az iparos és a kereskedő polgárság köréből került ki. Ennek az a magyarázata, hogy a javarészt németajkú, protestáns (evangélikus) városi polgárságnak kulturális és kereskedelmi kapcsolatai révén módjában állt megismerkedni a műveltség új, praktikus elemével, s ez egybevágott saját kulturális törekvéseivel.⁹² A hadtudományi nyomtatványokat birtokló városi polgárok többsége 1–3 kötettel rendelkezett. A legnépszerűbb szerző körükben Hugo Grotius volt, *De jure belli et pacis* című munkája hét

⁹⁰ Ennek szükségességére már egy évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet a hazai értelmiség-történeti kutatás. L. ZOMBORI István: *Külföldi művek magyarországi fogadtatása*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Uő. Szeged, 1988. 160.

⁹¹ *Dernschwam* 45., 47., 126., 157., 173.; *Zsámboky* 130., 177., 183., 263., 312–313., 328., 330., 357.; *Iványi* 1983. 476., 478., 481. (Mossóczy), 423., 424., 434. (Batthyány), 124. (Brutus). A történetíró Forgách Ferenc testvére, Forgách Imre 1588-ban a trencsényi evangélikus egyház és iskola számára egyebek közt FRONTINUS *Stratagemata* című művének egy kézíratos példányát adományozta. *Magánkönyvtárak* 2. 6.

⁹² A protestáns magyar értelmiség a nagy protestáns egytemeken már a század elején megismerkedett a hadtudományi irodalommal: nevezetesen az erődítéstanal és Grotiusnak a háború és béke jogáról vallott nézeteivel. L. erről HAUSNER 1996. 23–24.

könyvjegyzékben is felbukkan.⁹³ A városi értelmiségiek (ügyvédek, városi jegyzők, aljegyzők, városi írnokok), a tanácsstagok és a városi polgárok a jogi munkák mellett az 1630-as évektől kezdve alkalmanként már a hadtudomány egészét felölelő kézikönyveket és modern erődítéstani, tüzérségi szakkirodalmat is vásároltak. Gothard Gall soproni tanácsstag könyvjegyzékében például Joseph Furttenbach *Halinitro-Pyrobolia* (Ulm, 1627) című tüzérségi szakkönyve fordul elő, David Günther lőcsei tanácsos könyvei között egy *Muschqueten Exerciten Büchlein* című mű és Johann Jacobi von Wallhausen kézikönyve, a *Manuale Militare, oder Kriegs Manual*, Benedict Millner soproni polgár bibliotékájában egy pontosan meg nem nevezett német és egy olasz erődítéstani kötet, végül Michael Khern soproni tanácsstag könyvjegyzékében Franz Joachim Brechtel *Büchsenmeistereien* (Nürnberg, 1591) című tüzérségi könyve szerepel.⁹⁴ A városi kézműves, iparos réteg néhány tagja szintén megtalálható a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosai között. Johann Hueber ruszti fürdősmester mestersege gyakorlása során egyebek mellett a *Neue Feldscherkunst* című orvosi műre támaszkodott. Egy *Büchlein de medicina militari* című katonai orvosi munkát forgatott Johann Michael Wilhelmb pesti fürdős sebész is, míg, Martinus Christoph soproni kőműves Joseph Furttenbach építészeti szakkönyvét (*Architectura universalis*) használta munkájához.⁹⁵ Ennél lényegesen több volt a század második felének politikai mozgalmában fontos szerepet játszó Vitnyédi István soproni ügyvéd, vagy a később Caraffa által kivégeztetett Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő birtokában. Az előbbi 12, az utóbbi 10, míg Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár, Hain Gáspár történetíró fia, a 18. század elején 9 katonai munkát gyűjtött könyvtárába.⁹⁶

A hadászati könyvek iránti érdeklődés megélnkülésének a 17. század közepén több jele mutatkozik.⁹⁷ Amíg 1600 és 1650 között mindössze 11 könyvjegyzékben akad valamilyen katonai mű, addig 1650 és 1700 között, évtizedenként egyenletes elosztásban, 26-ban. Nemcsak a tulajdonosok száma bővült,

⁹³ Georg Poch soproni tanácsstag: *Lesestoffe 1.* 273., 275.; Gutt eperjesi polgár: *Magánkönyvtárak 2.* 88.; Fauth Márk soproni aljegyző: *Lesestoffe 1.* 291.; Georg Preissegger soproni polgár: *Lesestoffe 1.* 318.; Vitnyédi István soproni ügyvéd: *Lesestoffe 1.* 313.; Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő: *Magánkönyvtárak 2.* 120.; Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár: *Magánkönyvtárak 2.* 316.

⁹⁴ *Lesestoffe 1.* 189. (Gall); *Magánkönyvtárak 2.* 275., 276. (Günther); *Lesestoffe 1.* 88 (Millner); *Lesestoffe 1.* 77. (Khern)

⁹⁵ *Lesestoffe 2.* 139. (Hueber); *Magánkönyvtárak 2.* 166. (Wilhelmb); *Lesestoffe 2.* 349. (Martinus)

⁹⁶ *Lesestoffe 1.* 304., 305., 307., 310., 313., 314., 315. (Vitnyédi); *Magánkönyvtárak 2.* 118., 120., 121., 124. (Zimmermann); *Magánkönyvtárak 2.* 314., 315., 316., 317., 318., 322. (Hain)

⁹⁷ Zrínyi Miklós ugyan a *Vitéz Hadnagy* 1650-es évek elején írt aforizmaiban többször panaszkodik a magyar nemesség hadtudományi művek iránti közönyösségére („Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük” 36. aforizma), megállapításai inkább az előző évtizedekre vonatkoznak, semmint az 1650–60-as években kétségtelenül meglévő érdeklődésre.

hanem a tulajdonosok és ezzel együtt feltehetően az olvasók köre is. A városi polgárság mellé ezekben az évtizedekben zárkóztak fel a főrendek, a köznemes-ség, valamint az alsópapság képviselői (szerzetesek, tábori lelkészek és prédikátorok).

A könyvtárjegyzékek tanúsága szerint a 17. század közepétől a hadtudományi nyomtatványok legjelentősebb olvasói rétege a hivatásszerűen fegyverforgató arisztokrácia lett. A század egészét tekintve ez a társadalmi kör birtokolta a legtöbb hadtudományi nyomtatványt, a ma ismert 309-nek mintegy az egyharmadát. A külföldi egyetemeken tanult, Párizst is megjárt Pázmány Miklós például, aki az 1650-es években előbb pápai, majd veszprémi főkapitány volt, 16. főként a várépítéssel és a tüzérség témakörébe tartozó kötetet gyűjtött könyvtárába, latin, olasz, német, francia nyelvűeket (ez utóbbiak egy részét feltehetően Párizsból hozta magával). Batthyány Ádám, a Kanizsával szembevetett végek főkapitánya 6 kötetet, amelyek között van egy „lovon való hadakozásról” szóló német és egy „erőségekről való” olasz könyv, Forgách Zsigmond Ádám szalanci birtokos, katonáskodó főúr 4 német munkát, amelyek közül 3 szintén az erődítéstan körébe tartozik. A század második felének egyik legkiválóbb katonája, Esterházy Pál, akit 1681-ben éppen katonai érdemeiért választott az udvar nádorrá, 16. javarészt ugyancsak a hadiépítészetről és a tüzérségről szóló kötetet tudhatott a magáénak.⁹⁸

A legjelentősebb magyarországi hadtudományi gyűjteményt is az e rétegbe tartozó Zrínyi Miklós hozta létre csáktornyai bibliotékájában. Zrínyi könyvtárának 1662 kora őszén felvett katalógusa önállóan, „Militares” cím alatt tartotta nyilván a hadtudományi köteteket. 1662-ben ez a szak 62 művet tartalmazott 34 kötetben. A gyűjtemény teljes nagysága azonban a más szakba keveredett és a katalógusban nem szereplő, ám Zágrábban ma is meglévő darabokkal együtt 70 mű lehetett.⁹⁹ Ez a könyvegyüttes nemcsak nagyságánál, összetételénél fogva is fordulatot jelent az európai hadtudomány magyarországi recepciójának történetében. A nagyszabású, koncepciózus gyűjtés eredményeként nyolc ország szerzői vannak benne képviselve hat nyelven, s a hadtudomány java termése az ókori klasszikusoktól az olasz reneszánsz hadelméleten át a 17. századi haditechnikai, hadiépítészeti szakirodalomig. Zrínyi naprakészégét a hadtudományi irodalomban jól jellemzi, hogy az 1662-es katalógusban 2 az évben napvilágot látott katonai témájú munka is szerepel.¹⁰⁰ A

⁹⁸ *Magánkönyvtárak* 2. 43., 45., 46., 47., 48., 50., 51. (Pázmány); *Magánkönyvtárak* 1. 150., Iványi 1983. 274., 275. (Batthyány); *Magánkönyvtárak* 2. 165., 166. (Forgách); *Lesestoffe* 2. 160., 168., 173–174. (Esterházy).

⁹⁹ *Bibliotheca Zriniana* 227–247.; HAUSNER 1994.

¹⁰⁰ *Florilegium fortificatorium tripartitum*. Halla, 1662. (A Gebhard Himself tallini mérnök-író eredetileg 1647-ben megjelent művét kibővítő és jegyzetekkel ellátó Johann Georg Pascha előszava 1662. március 20-án kelt!) MONDUID, Felix: *Classicum novi Hannibalis...* Bécs, 1662. *Bibliotheca Zriniana* 230., 239.

csáktornyai bibliotéka „Militares” szaka bármely európai kortárs arisztokrata gyűjteményével állja a versenyt.¹⁰¹

Zrínyi Miklós könyvtárának java része napjainkig fennmaradt, s a meglévő kötetek részletes információt nyújtanak a hadtudományi nyomtatványok provenienciájáról, kölcsönzéséről, használatáról; számos olyan adatról, amit a könyvtárjegyzékek nem tartalmaznak. A „Militares”-szak több kötete például eredetileg a strassburgi akadémián 1616-ban politikai-katonai tézisekből disputáló Listius Ferenc, Bethlen Gábor „tudományokban és a hadművészetben jártas” diplomatájának a tulajdonában volt, s annak 1630-ban bekövetkezett halála után, a Zrínyi szolgálatában álló Listius János révén került a Bibliotheca Zriniana-ba.¹⁰² A bejegyzések alapján az is megállapítható, hogy Zrínyi gazdag hadtudományi könyvanyaga ismertté vált a vele szoros kapcsolatban állók körében. Vegetius klasszikus katonai művének kötete 1664-ben például ifjabb Listius Jánosnál volt, akkor írta be a fiatalember buzdítását szolgáló jelmondatot és a kötet tanulmányozásra serkentő ajánlást Klesch Dániel pozsonyszentgyörgyi lelkész.¹⁰³ A már említett Vitnyédi István, Zrínyi „főember szolgája” is kölcsönzött katonai műveket a csáktornyai könyvtárból, abból a célból, hogy mint 1662. november 13-án kelt levelében írja: „hadd tanuljak valamit in theoria más praxisából, az mikor szükségem nincsen, hogy könnyebben tudjam ad praxin redigálni (ha) szükségem lenne”.¹⁰⁴

Ezek az adatok a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosainak a könyvjegyzékekből alig ismert, jelentős csoportjára vetnek fényt. Hogy a magyarországi katonatársadalom gerincét alkotó köznemesség szerepe jóval nagyobb lehetett az európai katonai gondolkodás befogadásában, arra többek közt Szirmay András zempléni alispán könyvjegyzékéből lehet következtetni. Szirmay Thököly Imre iskolatársa volt Eperjesen, ezt követően 1676–77-ben a frankfurti egyetemre járt, ahol erődítéstani is hallgatott, sőt tanára ajánlásával egy hadmérnök főtiszt mellett részt vett Stettin ostromában is. Tanulmányai alatt gyűjtötte össze 9 kötetből álló kézikönyvtárát, amelyben olyan új és korszerű tüzérségi és várépítészeti munkák találhatók, mint például Kazimierz

¹⁰¹ *Bibliotheca Zriniana* 25–27. Hasonló nagyságrendű és összetételű ehhez Savoyai Eugén könyvtárának 82 tételt tartalmazó militaria-anyaga: 1. *Specification deren in der Prinz Eugenischen Bibliothek sich befindenden, und von der Kriegskunst handelnden Büchern* MOL P 1400 Jeszenák család lt.-a, Kéziratgyűjtemény 67. kötet, a FLEMING, Hans Friedrich: *Der Vollkomme Deutsche Soldat* (Leipzig, 1726) c. műve után kötött üres lapokon; vö. HAUSNER 1994. 27.

¹⁰² SPECKLIN, Daniel: *Architectura von Vestungen*. Strassburg, 1608.; valamint egy Diego Uffano, Jean Errard de Bar-le-Duc, Jacques Perret és Joseph Boillot erődítéstani és haditechnikai munkáit tartalmazó kolligátum. L. *Bibliotheca Zriniana* 27., 229., 245–246. Vö. HAUSNER 1996. 24.

¹⁰³ VEGETIUS, Rhenanus Flavius: *De re militari libri quatuor*. Leiden, 1592. (I. *Bibliotheca Zriniana* 27., 241–242.)

¹⁰⁴ *Vitnyédi István levelei 1652–1664*. Kiad. FABÓ András. = Magyar Történelmi Tár (XV/I) 1871. 242.

Siemienowicz 1676-ban (!) Frankfurtban megjelent *Aussführliche Beschreibung Der grossen Feuerwercks- oder Artillerie-Kunst* című kötete, Georg Andreas Böckler 1660-ban Frankfurtban kiadott *Manuale architectura militaris*-a, vagy Allain Manesson-Mallet németül 1672-ben Amszterdamban napvilágot látott *Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau* című műve. Thököly később nagy hasznát vette Szirmay hadmérnöki ismereteinek: az ő segítségével vették be a kurucok 1682-ben a kassai citadellát, majd ezt követően az ő tervei alapján erősítették meg a Felső-Magyarország politikai és katonai központjának számító város védelmét. 1683-ban Thököly Szirmayra, „mint ahhoz tudós és jó formában értő emberre” bízta a kuruc tüzérség irányítását is.¹⁰⁵

Kifejezetten az ország helyzetéből eredő sajátosságnak tekinthető, hogy a magyar egyházi értelmiség bibliotékáiban és gondolkodásában már a század közepére fontos helyet kapott a külföldi egyetemeken megismert hadtudomány. A szepességi születésű Thann András evangélikus lelkész 1659-ben a hazai háborús helyzet miatti időszerűségével indokolja a wittenbergi egyetemen előadott katonai építészeti téziseinek a témaválasztását. A legújabb erődépítészeti szakirodalmat idéző értekezéséből kiderül, hogy Thann Wittenbergben maga is hallgatta Christoph Nottnagel híres matematikus és katonai építész előadásait.¹⁰⁶ Thann nyomtatásban is megjelent hadtudományi disszertációja korántsem egyedülálló a korban, jóllehet a magyarországi résztvevők közreműködésével készült hasonló témájú egyetemi disszertációk összegyűjtése még nem történt meg.¹⁰⁷ A könyvjegyzékek is az egyházi értelmiségnek a katonai kérdések iránti érdeklődését támasztják alá: a 17. századból az egyházi intézményeket nem számítva 8 tulajdonost ismerünk név szerint közülük. Miskolci Csulyak István könyvtárában megvolt Vegetius és Polienus klasszikus munkája, Johann Winckler soproni evangélikus prédikátor tékájában Arnold Mengerling néhány évvel korábban kiadott *Kriegs-Belial* (Drezda, 1633) című műve. Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát volt a tulajdonosa Adam Junghaus *Kriegs Ordnung zu wasser und Landt* (Köln, 1611), Melchior Coress menekült evangélikus prédikátor Leonhard Fronsperger *Von Kayserlichen Kriegssrechten* (Frankfurt a. M., 1566), Kaposi Sámuel református teológus Georg Andreas Böckler *Manuale architectura militaris* (Frankfurt a. M., 1659)

¹⁰⁵ *Magánkönyvtárak* 2. 170., 172., 173. Szirmayról I. NÉMETHY Lajos: *Szirmay Endre énéletirata 1656–1706.* = Századok 1885. 414–423.; NAGY László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” *Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben.* Bp., 1983. 142–144., 259.

¹⁰⁶ *Dissertatio politico-mathematica ex architectura militari.* Wittenberg, 1659. RMK III. 2096. Magyar fordítását Thann életrajzával együtt I. *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVIII. század.* Vál., bev. és jegyz. WACZULIK Margit. Bp., 1984. 244–251.

¹⁰⁷ A 17. századból nekünk 13, magyarországi résztvevő közreműködésével tartott hadtudományi tárgyú egyetemi disputációról van tudomásunk, ennek egy része az egyházi értelmiséghez köthető. L. HAUSNER 1996. 29.

című művének.¹⁰⁸ Fönmaradt erődítéstani kéziratából kikövetkeztethetően építészeti könyvekben gazdag könyvtára lehetett Mösch Lukács piarista tanárnak is, aki 1686-ban gróf Pálffy János Károly oldalán tábori papként jelen volt Buda ostrománál, majd ezt követően előbb a gróf gyermekeit oktatta hadmérnöki ismeretekre Bajmócon, utóbb, az 1690-es években a piarista kollégium tanulóit Privigyén.¹⁰⁹

Számos jele van annak, hogy a hadtudományi nyomtatványok a királyi Magyarországhoz hasonló utakon (egyetemjárás, politikai kapcsolatok stb.) eljuttak Erdélybe is.¹¹⁰ Mégis erről a folyamatról a 17. századból kiadott erdélyi könyvjegyzékek a nagyrészt akkor keletkezett fejedelmi gyűjteményekén (Rákócziak, Apafiak) kívül jószerevel egyetlen adatot sem tartalmaznak. A 18. századból is mindössze a Teleki család, Bethlen Gergely és Bánffy Dénes könyvei között találtunk 1-1, illetve az utóbbi esetében 3 katonai témájú kötetet.¹¹¹ A fejedelmi családok könyvtárai közül is csak az I. Apafi Mihály által megteremtett Apafi-bibliotéka őrzött számottevő mennyiségű, korszerűnek mondható hadtudományi művet. A két Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond könyvjegyzékeiben mindössze 4 hadászati kötet található,¹¹² az Apafi-család különböző időpontokban felvett könyvtárjegyzékeiben ezzel szemben 16 kötet. I. Apafi Mihály könyvei között ott sorakoztak Vegetius, Justus Lipsius, Hugo Grotius fentebb már említett munkái és Matthias Dögen *Architectura militaris moderna Theoria et Praxis* (Amszterdam, 1647) című erődítéstani kézikönyve.¹¹³ A családi bibliotékáról 1714-ben készített jegyzékben a modern hadiépítészeti művek egész sora szerepel Böcklertől Borgsdorffon és Coehoornon keresztül Leonhard Christoph Sturmig.¹¹⁴ Az Apafiak birtokában volt 16 hadtudományi nyomtatvány fele, azaz 8 kötet az erődépítészet kérdéseit

¹⁰⁸ *Magánkönyvtárak* 2. 76. (Miskolci Csulyak); *Lesestoffe* 1. 118–119. (Winckler); *Magánkönyvtárak* 1. 117., 121. (Himmelreich); *Lesestoffe* 1. 52. (Coress); *Erdélyi könyvesházak* 3. 249. (Kaposi)

¹⁰⁹ Mösch Lukács (szerzetesi nevén Lucas a S. Edmundo): *Nucleus Architectonicae Militaris*. A *Collectio manuscriptorum mathematicorum* című kéziratában, Piarista Központi Levéltár Archivum Vetus, MSA. For 0–5/15. ff. 131r–143v. Mösch kéziratára Kilián István hívta fel a figyelmünket. Vö. KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök*. = Vigilia 1986. 8. sz. 582–588.

¹¹⁰ Utalunk itt Apáczainak a 16. jegyzetben említett 1653-as székfoglaló beszédére, valamint Bethlen Miklósrá, aki élete leírásában elmondja, hogy az utrechti egyetemen egy Wasner nevű híres matematikusnál tanulta a militaris architecturát, amin ő igen kapott, olyannyira, hogy Adam Freytag erődítéstani könyvét is lefordította németből latinra. L. *Bethlen Miklós élete leírása magától*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. S. a. r. V. WINDISCH Éva. Bp., 1980. 574.

¹¹¹ *Erdélyi könyvesházak* 3. 168. (Teleki cs.), 65. (Bethlen), 307–309. (Bánffy)

¹¹² *Rákóczi* 65., 118., 124.

¹¹³ Apafi Mihály 1673 körül összeírt könyvjegyzéke: *Erdélyi könyvesházak* 3. 75–76. 1714-ben újból összeírták Apafi könyveit: *Erdélyi könyvesházak* 3. 80., 82., 84. Apafi egyik Grotius-kötetére (legalább kettő volt a birtokában) l. *Erdélyi könyvesházak* 3. 86.

¹¹⁴ *Erdélyi könyvesházak* 3. 112–113.

tárgyalta, 1-1 pedig a tüzérség (Saint-Remy de Surirey: *Mémoires d'Artillerie*. Párizs, 1697), illetve az ostromtechnika (Goulon: *Mémoires pour l'attaque et la deffense*. Hága, 1706) kérdéseit. Ezen kívül volt még egy, a hadakozás egészét átfogó enciklopédia (Johann Sebastian Gruber: *Die heutige Kriegs-Disciplin*. Augsburg, 1697). Hasonló arányok mutatkoznak II. Rákóczi Ferenc hadtudományi könyvei között. A szabadságharc kitörése előtt, 1701-ben 4 erődítéstani kötet (Vitruvius, Christoph Heidemann, Georges Fournier és Giacomo Vignola egy-egy traktátusa), 1 enciklopédikus mű (Simon Starovolskus: *Institutorum rei militaris libri VIII*. Krakkó, 1640) és Henri Rohannak a hadsereg vezetésével foglalkozó *Le Parfait Capitaine* című munkája volt a birtokában.¹¹⁵

A Rákóczi-szabadságharcot követő időszakból fennmaradt könyvjegyzékek közül mindössze 8-ben találjuk nyomát a hadtudomány iránti érdeklődésnek; a hadtudományi nyomtatványok kiszorulnak a családi otthonokból, s a század második felében kialakuló szakképző intézmények könyvtárainak polcain bukkannak fel újra.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerkeszti: KESERŰ Bálint.

Iványi 1983. = 11. *A magyar könyvkultúra múltjából*. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983.

Dernschwam = 12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Sajtó alá rendezte: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Szeged, 1984.

Zsámboky = 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)*. GULYÁS Pál olvasatában. Szeged, 1992.

Dudith = 12/3. *Dudith András Könyvtára*. Részleges rekonstrukció. Összeállította és az előszót írta: JANKOVICS József, MONOK István. Szeged, 1993.

Magánkönyvtárak 1. = 13. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rendezte: VARGA András. Bp.–Szeged, 1986.

Magánkönyvtárak 2. = 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992.

Partiumi könyvesházak = 14. *Partiumi könyvesházak, 1623–1730*. Szeged, 1988.

Kassa = 15. *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rendezte: GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990.

Erdélyi könyvesházak 1. = 16/1. *Erdélyi könyvesházak I*. JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604*. JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte: MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991.

Erdélyi könyvesházak 2. = 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szeged, 1991.

¹¹⁵ *Magánkönyvtárak 2.* 155., 156., 158., 159.

Erdélyi könyvesházak 3. = 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rendezte: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994.

Jezsuita = 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár.* Sajtó alá rendezte: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990.

Lesestoffe 1. = 18/1. *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.* Herausgegeben von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Szeged, 1994.

Lesestoffe 2. = 18/2. *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Herausgegeben von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Szeged, 1995.

Rákóczi = A Kárpát-medence koraiújkorai könyvtárai. I. A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1996.

ÁGOSTON 1995. = ÁGOSTON Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok.* = Történelmi Szemle (37.) 1995. 465–485.

BELLETTINI 1993. = BELLETTINI, Pierangelo: *Printing Houses in Romagna in the 17th Century Italy.* In: *The Italian Book, 1465–1800.* Studies presented to Dennis E. Rhodes. Ed. Denis V. REIDY. London, The British Library, 1993.

Bibliotheca Zriniana = A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1991. (Zrínyi-Könyvtár IV.)

BIRCHER 1979. = BIRCHER, Martin: *Deutsche Drucke des Barock, 1600–1720.* In: *Katalog der Herzog August Bibliothek.* Wolfenbüttel, Abteilung A. 2. köt. Nandeln, 1979.

BURKE 1966. = BURKE, Peter: *A Survey of the Popularity of Ancient Historians, 1450–1700.* = History and Theory (5.) 1966. 135–152.

BRUCKNER 1971. = BRUCKNER J.: *A Bibliographical Catalogue of the 17th Century German Books Published in Holland.* The Hague – Paris, 1971.

The Catalogus Universalis = The Catalogus Universalis. A fasc. ed. of the Dutch Booktrade Catalogues. Compiled and published by Broer JANSZ. Amsterdam, 1640–1652. Intr. H. W. de KOOKER. Utrecht, 1986. (Catalogi rediivivi.)

CHBD 1C = *Catalogus van de Historische Bibliotheek van het Koninklijk Nederlands Legermuseum.* Deel 1C Samenstelling: J. van der MEIJ – C. H. de RUYTER. Leiden-Delft, 1975.

CHRISMAN 1982. = CHRISMAN, Miriam Usher: *Bibliography of Strasbourg Imprints, 1480–1599.* New Haven – London, 1982.

CLAIR 1976. = CLAIR, Colin: *A History of European Printing.* London – New York – San Francisco, 1976.

COCKLE 1957. = COCKLE, Maurice J. D.: *A Bibliography of Military Books up to 1642.* Second edit. London, 1957.

DE LA CROIX 1963. = DE LA CROIX, Horst: *The Literature on Fortification In: Renaissance Italy. Technology and Culture,* (4.) 1963. 30–50.

DEE 1939. = DEE, John: *General and rare memorials pertaining to the art of navigation.* Idézi: PLANT, Marjorie: *The English Book Trade. An Economic History of the Making and Sale of Books.* London, 1939. (2. ed. 1965.)

DOLLECZEK 1887. = DOLLECZEK, Anton: *Geschichte der österreichischen Artillerie.* Wien, 1887.

DOMOKOS 1986. = DOMOKOS György: *Váráépítészeti és várharcászati Európában a XVI–XVII. században.* = Hadtörténelmi Közlemények (33.) 1986. 47–110.

DOMOKOS, Kézirat. = DOMOKOS György: *Az olasz váráépítészeti és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében.* Kézirat. Megjelenés alatt a Studia Agriensia-nál.

DUFFY 1979. = DUFFY, Christopher: *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World*. London and Henley, 1979.

DUFFY 1985. = DUFFY, Christopher: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*. London, 1985.

HALE 1964. = HALE, John R.: *The Argument of Some Military Title Pages of the Renaissance*. = *The Newberry Library Bulletin* (6.) 1964. 91–102.

HALE 1965. = HALE, John R.: *The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology. c. 1450 – c. 1534*. In: HALE, J. R. – HIGHFIELD, R. – SMALLEY, B.: *Europe in the Late Middle Ages*. Evanstone, 1965.

HALE 1980. = HALE, John R.: *Industria del libro e cultura militare a Venezia nel Rinascimento*. In: *Storia della cultura Veneta*, vol. III/2. Ed. Girolamo ARNALDI – Manlio Pastore STOCCHI. Vicenza, 1980. 245–289.

HAUSNER 1994. = HAUSNER Gábor: *Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 18–27.

HAUSNER 1996. = HAUSNER Gábor: *A tisztképzés helyzete a XVII. században és Zrínyi Miklós elképzelései*. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. LENGYEL Ferenc, SZÁNTÓ Mihály. Bp., 1996. 18–30.

HAUSNER–VESZPRÉMY 1996. = HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (109.) 1996. 2. sz. 118–126.

HELLIE 1990. = HELLIE, Richard: *Warfare, Changing Military Technology, and the Evolution of Muscovite Society*. In: *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871*. Ed. by John A. LYNN. Urbana, 1990. 74–99.

IVÁNYI 1928. = IVÁNYI Béla: *A tüzérség története Magyarországon a kezdettől 1711-ig*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (29.) 1928. 18–33., 152–176., 325–341., 413–453.

JÄHNS 1883. = JÄHNS, Max: *Cäsars Kommentarien und ihre literarische und kriegswissenschaftliche Folgewirkung*. Beiheft zum Militär-Wochenblatt. 8. Heft. Berlin, 1883. 343–386.

JÄHNS I. = JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Erste Abteilung. Altertum, Mittelalter, XV. und XVI. Jahrhundert*. München und Leipzig, 1889.

JÄHNS II. = JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. Zweite Abteilung. XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740*. München und Leipzig, 1890.

KELENIK 1988. = KELENIK József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (35.) 1988. 3. sz. 484–520.

KELENIK 1991. = KELENIK József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában (A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben)*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (104.) 1991. 80–122.

KELENIK 1994. = KELENIK József: *Egy jeles katonai teoretikus Magyarországi szolgálatában: lovag Lazarus Schwendi ezredes*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 13–17.

KELENIK 1996. = KELENIK József: *Tisztképzés vagy nemesi iskola? Gondolatok a XVI. század magyar katonai képzéséről*. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. LENGYEL Ferenc, SZÁNTÓ Mihály. Bp., 1996. 12–17.

La Manière 1975. = *La Manière de Combattre*. In: *War, Technology and Society in the Middle East*. Ed. V. J. PARRY. London, 1975. 218–256.

LAVATER 1984. = LAVATER, Hans Conrad: *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden*. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1984. (Ausstellungskatalog Nr. 42.)

LEERS 1992. = *Eleven Catalogues By Reinier Leers, 1692–1709*. Intr. H. H. M. van KIESHOUT – O. S. LANKHORST. Utrecht, 1992.

LEÓN 1996. = LEÓN, Fernando González de: „*Doctors of the Military Discipline*”: *Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*. = *Sixteenth Century Journal* (XXVII/1.) 1996. 61–85.

NEUMANN 1992. = NEUMANN, Hartwig: *Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von Spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. Teil. I. Textband. Bonn, 1992. (Architectura militaris, Bd. 3.)

NICKLE 1975. = NICKLE, B. H.: *The Military Reforms of Prince Maurice of Orange*. Diss. University of Delaware, 1975.

NOWAK 1976. = NOWAK, Tadeusz Marian: *Polish Warfare Technique in the 17th Century*. In: *Military Technique Policy and Strategy in History*. Warsaw, 1976. 11–94.

OESTREICH 1969. = OESTREICH, Gerhard: *Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform*. In: UÖ.: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staats*. Berlin, 1969. 11–34. (először megjelent: *Historische Zeitschrift* (176.) 1953. 17–43.)

OESTREICH 1989. = OESTREICH, Gerhard: *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606)*. Göttingen, 1989.

Orange-Nassau = The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library. Ed. A. D. RENTING – J. T. C. RENTING-KUIJPERS. Rotterdam, 1993.

ÓSTA KA HKR Prot. Exp. és Reg. = Österreichisches Statsarchiv, Kriegsarchiv, Protocollum Expeditum és Registratur, kötetszám, foliószám, numerus.

PARKER 1972. = PARKER, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War*. Cambridge, 1972.

PARKER 1988. = PARKER, Geoffrey: *Die militärische Revolution*. Frankfurt – New York, 1988.

PARKER 1995. = PARKER, Geoffrey: *The „Military Revolution, 1560–1660” – A Myth?* In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. by Clifford J. ROGERS. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. 37–54.

PATAKI 1931. = PATAKI Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. Bp., 1931. 98–132. (A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve, I.)

PERJÉS 1967. = PERJÉS Géza: *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)*. = *Hadtörténelmi Közlemények Új f.* (14.) 1967. 339–372.

PERJÉS 1976 = PERJÉS Géza: *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író*. (Bevezető tanulmány) In: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp., 1976. 7–45.

POLLAK 1991. = POLLAK, Martha D.: *Military Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City. A Checklist of Treatises on Fortification in The Newberry Library*. Chicago, The Newberry Library, 1991.

RALSTON 1990. = RALSTON, David B.: *Importing the European Military. Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914*. Chicago–London, 1990.

REINHARD 1986. = REINHARD, Wolfgang: *Humanismus und Militarismus. Antike-Rezeption und Kriegshandwerk in der oranischen Heeresreform*. In: *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*. Hrsg. Franz Josef WORSTBROCK. Wernheim, 1986. 185–203. (Acta Humaniora, XII.)

REYNOLDS 1953. = REYNOLDS, B.: *Shifting Currents in Historical Criticism*. = *Journal of the History of Ideas* (14.) 1953.

RÖMERLINGH 1973. = RÖMERLINGH, J.: *Hendrik Ruse*. = *Spiegel Historiae* (8.) 1973. 565–569.

SARTON 1934. = SARTON, George: *Simon Stevin of Bruges*. = *Isis* (21.) 1934. 241–304.

SCHMIDTCHEN 1977. = SCHMIDTCHEN, Volker: *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance*. Düsseldorf, 1977.

SCHMIDTCHEN 1990. = SCHMIDTCHEN, Volker: *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, 1990.

SCHUKKING 1964. = SCHUKKING, W. H. (Ed.): *The Principal Works of Simon Stevin*. Amsterdam, 1964.

SIMONI 1993. = SIMONI, Anne E. C.: *Italian military books published at Antwerp in the early 17th century*. = The Italian Book 1993.

STORNO 1941. = STORNO Miksa: *Adalékok a győri vár építéstörténetéhez*. = Győri Szemle 1941. 3. sz. 151–153.

TAYLOR 1973. = TAYLOR, Frederick Lewis: *The Art of War in Italy, 1494–1529*. Westport, Connecticut, 1973.

The Catalogus universalis. = *The Catalogus universalis*. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer JANSZ. Amsterdam, 1640–1652. Intr. H. W. de KOOKER. (Catalogi redivivi).

VESZPRÉMY 1995. = VESZPRÉMY László: *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban*. In: *A magyar katonai gondolkodás története*. i. m. Bp. 1995.

WEBB 1965. = WEBB, Henry J.: *Elizabethan Military Science. The Books and the Practice*. University of Wisconsin Pr., Madison, Milwaukee–London, 1965.

ZASTROW 1839. = ZASTROW, Anton von: *Geschichte der beständigen Befestigung ...*. Leipzig, 1839.

GYÖRGY DOMOKOS – GÁBOR HAUSNER – LÁSZLÓ VESZPRÉMY

Kriegswissenschaftliche Drucke in alten ungarischen Bücherverzeichnissen

Es begann im Jahre 1996 das Versammeln der ungarländischen kriegswissenschaftlichen Drucke und Handschriften und die Verfertigung eines Katalogs. Die auf Grund des in der ersten Periode verfertigten Katalogs geschriebene Studie machte die Verwertung der in den inländischen Bücherverzeichnissen gefundenen Drucke – 309 Stücke insgesamt –, was 134 Werke aus dem 16–17. Jahrhundert bedeutet. Die Untersuchungen beweisen, dass die wichtigsten Werke der europäischen kriegswissenschaftlichen Fachliteratur in den ungarländischen Sammlungen vertreten waren. Die Studie analysiert die sprachliche und thematische Verteilung der Werke, und nennt auch die am häufigsten vorkommenden Verfasser. Weil die Besitzer der 309 Bände meistens bekannt sind, auf Grund dessen stellen die Verfasser auch den Verlauf der inländischen Rezeption der kriegswissenschaftlichen Werke vor. Die bedeutendste ungarländische kriegswissenschaftliche Sammlung wurde von Miklós Zrínyi in seiner Bibliothek zu Csáktornya zustande gebracht.